

Η άσκηση της ιατρικής επί Βενετικής κυριαρχίας στα Επτάνησα

Εισαγωγή

Τα Ιόνια Νησιά δε βρίσκονται υπό Βενετική κατοχή την ίδια εποχή. Η Κέρκυρα είναι ουσιαστικά από το 1386, ενώ η Λευκάδα από το 1669. Η Βενετσιάνικη κυριαρχία σ' αυτά καταλύεται το 1797 από τους Δημοκρατικούς Γάλλους.

Η Ενετοκρατία στα Ιόνια Νησιά είναι μια εποχή που παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όσον αφορά τα θέματα υγείας και κοινωνικής πολιτικής, σε σύγκριση με τα άλλα μέρη του Ελλαδικού χώρου, τα οποία την ίδια εποχή βρίσκονταν υπό την Οθωμανική κυριαρχία.

Η ιδιαίτερη ευαισθησία, που έδειξαν οι Βενετοί σε θέματα υγείας του λαού, ήταν κάτι πολύ σημαντικό, διότι τα Επτάνησα εκείνη την εποχή βρίσκονταν στο κέντρο μιας πληθυσμιακής μετακίνησης. Ο πληθυσμός τους ήταν ποικίλης προέλευσης. Πολλές φορές κύμα προσφυγικό μετακινείτο από τα Τουρκοκρατούμενα ή άλλα Ενετοκρατούμενα τμήματα του Ελλαδικού χώρου και εγκαθίστατο σ' αυτά.

Αυτές οι έντονες πληθυσμιακές μετακινήσεις ήταν παράγοντας πολύ επικίνδυνος για την μετάδοση διαφόρων θανατηφόρων κυρίως επιδημιών, που μάζιζαν Ανατολή και Δύση ⁽¹⁾.

Για να κατανοήσουμε τον τρόπο άσκησης της Ιατρικής στα Επτάνησα αυτή την εποχή, πρέπει να κάνουμε μια σύνδεση με τα διαπραττόμενα στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και ειδικά πως διατηρήθηκε η βυζαντινή παιδεία, αφού αυτή θα γίνει η κινητήρια δύναμη και ο φωτεινός οδηγός των πρώτων πανεπιστημίων της Δύσης, τα οποία θα δώσουν και τους πρώτους επανήσιους γιατρούς.

Στη σκοτεινή περίοδο των πρώτων χρόνων μετά την άλωση το υπόδουλο Γένος φαινόταν καταδικασμένο σε απομόνωσή κάτω από ένα δυνάστη πολιτιστικά κατώτερο.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα οι περισσότεροι μορφωμένοι και λογιοί Έλληνες του Βυζαντίου έφυγαν από την Πόλη και από τις άλλες ελληνικές περιοχές πριν και μετά την Άλωση και μετέφεραν στη Δύση, μαζί με τα χειρόγραφα των αρχαίων και των βυζαντινών συγγραφέων τη γνώση της κλασικής παιδείας και της Βυζαντινής γραμματείας και συνετέλεσαν έτσι στην πνευματική αναγέννηση της δυτικής Ευρώπης.

Σύμφωνα με τον Commynes, ιστορικό των βασιλέων Λουδοβίκου ΙΑ' και Καρόλου Η', χωρίς την πτώση του βυζαντινού κράτους δεν θα ήταν δυνατό να συντελεστεί η αναγέννηση των γραμμάτων και της παιδείας γιατί "... οι σοφοί άνδρες της Ελλάδος κατέφυγαν δια την ασφάλειαν των προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης, φέρνοντας μαζί τους όλους τους αρχαίους συγγραφείς, χωρίς τους οποίους καμία πρόοδος δεν είναι δυνατή" ⁽²⁾.

Σημαντική ακόμη υπήρξε η προσφορά των Ελλήνων λογίων της Δύσης και των Ελλήνων της διασποράς στη

συγκέντρωση αρχαίων και μεσαιωνικών κειμένων την αντιγραφή τους και την έκδοση και διάδοση αυτών στη Δύση. Μ' αυτό τον τρόπο έγιναν οι φορείς του ελληνικού πνεύματος και οι πρόδρομοι του κοσμοπολίτικου ιδεώδους. Χάρη σ' αυτούς στα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια σφυρηλατείται το ουμανιστικό πνεύμα, αφού η ελληνική γλώσσα στη Δύση στα μέσα του 15ου αιώνα κρίνεται ουσιαστικό μέρος "των ανθρωπιστικών σπουδών"⁽⁴⁾ και η έννοια του "ουμανισμού" σημαίνει στροφή του ενδιαφέροντος προς τη μελέτη των αρχαίων συγγραφέων και την ανακάλυψη σπάνιων χειρογράφων.

Ανάμεσα σ' αυτά και τα Βυζαντινά ιατρικά χειρόγραφα, συμπλήματα της γνώσης και των επιτευγμάτων των μεγάλων γιατρών της αρχαιότητας, έχουν μεγάλη διάδοση.

Το τεράστιο πλήθος απ' αυτά, που είχαν συγκεντρωθεί αξιόλογοι άνδρες του Βυζαντίου όπως ο Κωνσταντίνος ο Ζ' ο πορφυρογέννητος, ο Φώτιος, ο Θεοφάνης Χρυσοβαλάντης⁽⁵⁾ κ.ά., περνά μαζί με τους λόγιους στη Δύση και γίνονται ο συνδετικός κρίκος μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Ένας συνδετικός ιστός που μεταλαμπαδεύει την αρχαία ελληνική παράδοση παράλληλα με τη βυζαντινή ιατρική πρακτική. Έτσι η Δύση για πολλούς αιώνες βάδιζε πάνω στ' αχνάρια της βυζαντινής ιατρικής μέχρις ότου βαθμιαία να την εγκαταλείψει και να την ξεπεράσει σ' ένα ορισμένο βαθμό.

Οι μεταφράσεις αυτών των χειρογράφων στη λατινική και την ιταλική ήταν ο τρόπος με τον οποίο οι πρώτοι ουμανιστές, εμφορούμενοι από το πνεύμα του ανθρωπισμού, γίνονταν γνώστες των βυζαντινών ιατρικών επιτευγμάτων και μέσω αυτών της αρχαίας ελληνικής ιατρικής παράδοσης.

Εκτός από τους θησαυρούς αυτούς, που οι βυζαντινοί λόγιοι μετέφεραν στη Δύση και αντίστροφα, δυτικοί διπλωμάτες και λόγιοι πήγαιναν προς την Ανατολή για να αποκτήσουν τέτοια χειρόγραφα, τα οποία φύλασσαν στις βιβλιοθήκες της Δυτικής Ευρώπης. Ειδικά η Βενετία γίνεται μια "δεύτερη πατρίδα", όπου πουλούν τα χειρόγραφα που μεταφέρουν από τα αστικά και μοναστηριακά κέντρα της Ελλάδος⁽⁶⁾. Χάρη σ' όλους αυτούς, στα πρώτα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια σφυρηλατείται το "ουμανιστικό" πνεύμα, προϊόν του οποίου είναι η δημιουργία των πρώτων φιλοσόφων - ιατρών, ανάμεσα στους οποίους και πολλοί Έλληνες, που επιστρέφουν στις περισσότερες ελληνικές πόλεις και αναπτύσσουν εκεί εξαιρετική κοινωνική και εθνική δράση. Αυτοί εκτός των άλλων έφεραν μαζί τους και γνώσεις βοτανικής από τους πρώτους τομείς ανάπτυξης στη Δύση.

Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, αν ληφθεί υπόψη ότι η θεραπευτική της εποχής στηρίζεται σε φάρμακα φυτικής προέλευσης. Όμως, πέρα από την επίδραση της Δύσης, η βυζαντινή ιατρική παράδοση εξακολουθεί να παίζει το βασικότερο ρόλο στην άσκηση της ιατρικής πράξης στον ελλαδικό χώρο από τον 15ο μέχρι τον 19ο αιώνα.

Ασθένειες: Όπως και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο κυριαρχεί κι εδώ η πανώλη, η οποία εμφανίζεται υπό μορφή επιδημιών κατά τακτικά χρονικά διαστήματα. Οι Κερκυραίοι είχαν ένα μόνιμο φόβο τότε για την πα-

νώλη και την αποκαλούσαν "θεία μάστιγα". Αυτό διότι οι Βενετοί καθημερινά προσεύχονταν "a peste, fampe et bello libera nos Domine..."⁽⁷⁾.

Ο τρόμος απέναντι στη μέλλουσα ζωή, η συνείδηση της αμαρτίας και της τιμωρίας απαιτούν ένα κόστος προκειμένου να αποφευχθεί το μοιραίο και να εξαγοραστεί η εξάγνιση. Είναι μια μοιραία συνέπεια σε μία ιδεολογία, η οποία επικαλείται το φυσικό περιστατικό, σαν δοκιμασία και την ασθένεια, σαν τιμωρία⁽⁸⁾.

Γενικά στα Επτάνησα συνέδεαν την πανώλη με διάφορες δεισιδαιμονίες, π.χ. με τη δράση των βρυκολάκων. Αυτό, ίσως έχει σχέση με τη μη κανονική διαδικασία ταφής, αλλά με την ύπαρξη ομαδικών ταφών, που ήταν πολύ συνηθισμένο φαινόμενο στις εποχές των μεγάλων επιδημιών. Οι νεκροί θάβονταν "άψαλτοι σαν τους κύνες", χωρίς λειτουργία, κυνδυνεύοντας έτσι να βρυκολακιάσουν. Η κοινωνία αντιδρούσε με την εκταφή των νεκρών και το κάψιμό τους. Ο φόβος του θανάτου είχε ως αποτέλεσμα να εμφανίζονται βρυκολάκες στα όνειρα των θυμάτων, για να τα προειδοποιήσουν. Η αντίληψη ότι οι βρυκόλακες αποτελούσαν αιτία επιδημίας είναι πολύ διαδεδομένη στις πηγές.

Από τις διάφορες πηγές φαίνεται ότι ο φόβος της πανώλης κάνει πολλές φορές να μη την θεωρούν καν υπεύθυνη για τους θανάτους που συμβαίνουν στην περιοχή.

Στα 1716, σε μία από τις επιδημίες της στα Επτάνησα, ο Πέτρος Φακιολάς, ο εφημέριος της εκκλησίας των Αγίων Πέτρου και Αρσενίου στην Κέρκυρα, στο βιβλίο που κατέγραφε τους θανάτους της ενορίας του σημειώνει: "3 Αυγούστου 1716 έθαψα διάφορα παιδιά αρσενικά και θηλικά και γυναίκες, τους οποίους δεν τους ενοτάρισα δια την καταδομήν του πολέμου, επειδή το μαζιστράτο εσηκώθη και δεν ήτο υποψία πανούκλας".

Ο Φακιολάς εδώ εξηγεί γιατί δεν κατέγραψε τους μαζικούς θανάτους για το αίτιο των οποίων φαίνεται να αδιαφορεί, αλλά συγχρόνως αισθάνεται υποχρεωμένος να τονίσει ότι δεν ήταν πανώλη⁽⁹⁾.

Γενικά τα Επτάνησα πλήττονταν από την επιδημία πανώλης τον 15ο αιώνα, αλλά στην Κέρκυρα μετά το 1670 αναφέρεται απουσία της πανώλης για εκατό σαράντα περίπου χρόνια. Κάποιες επιδημίες πανώλης στα Επτάνησα αυτή την εποχή είχαν σχέση με τις επιδημίες που εμφανίζονταν σε όλα τα Ιόνια Νησιά προέρχονταν κυρίως από την Ιταλία. Για την επιδημία, που έπληξε και την Κέρκυρα το 1629, είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που αντιμετώπιζονταν η πανώλη και ο τρόπος που προσοριζονταν τα αίτιά της. Εντοπίστηκαν το βράδυ των Χριστουγέννων τέσσερα κρούσματα πανώλης στην πόλη και οι υγειονομικές αρχές απεφάσισαν ότι η αρχή της επιδημίας εντοπιζόταν στο σπίτι του ευγενούς Οδηγητριανού Σαραντάρη. Η επιτροπή είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ένας υπηρέτης από το σπίτι αυτό χάρισε στη γυναίκα του οικοδεσπότη τούρκικα μάλλινα μαντήλια, που είχε πάρει από ξένο πλοίο, το οποίο δεν είχε ελεγχθεί από τους υγειονομικούς αστηρά. Στη συνέχεια, η γυναίκα του Σαραντάρη έδωσε τα μαντήλια στην κόρη της, η οποία τα φύλαξε σε κάποιο μπουλού

και στη συνέχεια πέθανε. Το μόλυσμα μεταδόθηκε σε όσους συγγενείς και φίλους πήγαν να συλλυπηθούν την οικογένεια.

Ο άρχοντας αντιμετώπιστηκε σκληρά από τις αρχές, επειδή θεωρήθηκε υπεύθυνος για το κακό, εκποτίστηκε αμέσως στο λοιμοκαθαρητήριο και στις 31 Δεκεμβρίου 1629 εκτελέστηκε χωρίς άλλη διαδικασία και το πτώμα του κήκε. Ο Κερκυραίος ιστορικός του 17ου αιώνα Ιωάν. Μάρμορας απέδωσε αυτή την αντιμετώπιση σε ξεκαθάρισμα λογαριασμών.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι το καράβι που μετέφερε τα μαντήλια δεν είχε κανένα θύμα και ο υπηρέτης, που μετέφερε το μόλυσμα, δεν έπαθε τίποτα. Προφανώς δεν υπήρξε αυτή η αιτία της μετάδοσης της νόσου, η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση είχε μόνο 60 θύματα. Φαίνεται λοιπόν ότι κάποιες φορές οι πηγές μπορεί να είναι παραπλανητικές ως προς τα αίτια, όπως συμβαίνει εδώ που προφανώς έδρασαν και άλλοι παράγοντες, όπως π.χ. τα μολυσμένα τρωκτικά. Πιθανόν στην ίδια επιδημία του τέλους του 1629 και των αρχών του 1630 αναφέρεται και ο Sterfanos λέγοντας ότι έγινε το 1627 και το 1628 και είχε προέλευση τη Βενετία ή την Αλβανία⁽⁸⁾. Πρόκειται για ένα από τα τελευταία περιστατικά προσβολής από πανώλη των Ιονίων Νήσων, αλλά και όλης της ελληνικής χερσονήσου, από τη Δύση, (στην περίπτωση βέβαια που πράγματι η προέλευσή της ήταν η Ιταλία). Το 1743 η πανώλη μεταφέρεται στη Λευκάδα από το Ζάχο Ρογγένο μετά από την επιδημία στη Μεσσήνη και τη Νότιο Ιταλία⁽⁹⁾. Αυτή είναι η τελευταία φορά που η προσβολή προέρχεται από τη Δύση. Το 1742, 1759, 1760 πλήττεται και η Κεφαλονιά.

Από το δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα θα κάνουν την εμφάνισή τους οι επιδημίες της ευλογίας, αλλά γι' αυτές μόνο από το 17ο αιώνα θα μας δώσει πληροφορίες μία ελληνική πηγή, το "χρονικόν του Παసుνοδινού". Ρητά αναφέρεται η ευλογία στη Ζάκυνθο το 1566, 1580, 1582.

Οι δυο αρρώστιες, πανώλη και ευλογία, πάντα συνυπήρχαν, όμως ο φόβος της πανώλης επισκίαζε όλες τις άλλες.

Τον 17ο αιώνα η συνύπαρξη πολλών επιδημιών είναι ο κανόνας. Το 1778 προσβάλλονται απο ευλογία η Ζάκυνθος και η Κέρκυρα. Η ευλογία προτιμάει τα παιδιά και τους νέους. Για την επιδημία του 1778 στην Κέρκυρα γράφει ο Βλασσόπουλος (8): "Από το Υγειονομείο δεν αποκόμισα παρά κατάστιχα ενός μόνου χρόνου, δηλαδή από τον Σεπτέμβρη του 1778 ως το τέλος Αυγούστου του 1779, κι αυτά κάθε άλλο παρά χρήσιμα ως προς τους θανάτους, μια και το χρόνο εκείνο ήταν τρομερή η προσβολή του δυστυχισμένου τούτου λαού από την ευλογία, που έκαμε τη συνηθισμένη της πανωλεθρία, σε σημείο ώστε το χρόνο εκείνο ο αριθμός των νεκρών να ξεπεράσει το διπλό εκείνου των γεννήσεων".

Άλλες παιδικές ασθένειες συνυπήρχαν, όπως η ιλαρά, η οστρακιά, ο κοκκύτης, η ανεμοβλογιά, οι εντερικές λοιμώξεις, ο τυφοειδής πυρετός και συντελούν στην υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα. Γενικά όμως στα Επτάνησα η οστρακιά και ο κοκκύτης δεν προκαλούν μεγάλες επιδημίες.

Η οστρακιά εμφανίζεται κυρίως το καλοκαίρι και συχνά είναι θανατηφόρος.

"Οι θέρμες", δηλαδή η ελονοσία αποδεκατίζει τον πληθυσμό των Επτανήσων και κυρίως της υπαίθρου, που υπέφεραν περισσότερο εξ αιτίας του τρόπου ζωής τους, π.χ. συνήθιζαν να κοιμούνται το καλοκαίρι στην υπαίθρο "εξ' αιτίας της χάνουν τα δόντια και παίρνουν τριήμερες θέρμες και άλλα κακά ακόμα χειρότερα". Εκείνο που κάνει εντύπωση είναι ότι η φυματίωση δεν είναι τόσο συχνή στα Επτάνησα και ιδίως στα Κύθηρα εκείνη την εποχή, πράγμα που κάνει τους γιατρούς της εποχής να πιστεύουν ότι η ελονοσία ασκεί μία ευνοϊκή επίδραση πάνω στις πνευμονικές παθήσεις και κυρίως στη φθίση.

Παράδειγμα αποτελεί η περιοχή της Λευκίμμης στα νότια της Κέρκυρας, όπου λόγω των πολλών ελών υπήρχαν πολλοί διαλείποντες πυρετοί (ελονοσία), ενώ φυματίωση παρατηρείται σε μικρό ποσοστό του πληθυσμού. Η ελονοσία φαίνεται ότι αποτελεί την πιο σπουδαία και πιο διαδεδομένη αρρώστια στα Ιόνια Νησιά. Θεωρείτο πραγματική μάστιγα για όλα τα Επτάνησα με φοβερές επιπτώσεις στον πληθυσμό και την οικονομία τους. Μάλιστα σύμφωνα με τη γνώμη του βαρώνου Ε. Θεοτόκη, ελάττωσε τον πληθυσμό πολλών κοινοτήτων στην Κέρκυρα κατά το ήμισυ σε διάστημα δύο αιώνων.

Τα αφροδίσια νοσήματα δεν ήταν ασυνήθη στην υπό εξέταση περίοδο. Η σύφιλη ανήκει στα πιο διαδεδομένα αφροδίσια νοσήματα της εποχής, όπως και η γονόρροια. Στα τέλη του 15ου αιώνα θα κάνει την εμφάνισή της σε επιδημική μορφή η σύφιλη. Είναι ένα γεγονός πολύ μεγάλης σημασίας για τη νοσολογική ιστορία των πληθυσμών της ελληνικής χερσονήσου. Αποτελεί άλλωστε σημαντικό πρόβλημα για την υγεία όλων των ευρωπαϊκών πληθυσμών εκείνη την εποχή. Έφτασε στον ελλαδικό χώρο ίσως από τον Νέο Κόσμο χωρίς καθυστέρηση, σε σύγκριση με τη Δύση⁽⁹⁾.

Η λέπρα ενδημεί κυρίως στην εξοχή. Η ποδάγρα, παθήσεις των ματιών, δερματοπάθειες και κήλες συνιστούσαν επί πλέον τη νοσολογία της εποχής. Η χολέρα είχε επίσης επιδημικές εξάρσεις και, όπως η πανώλη, συσχετίζεται στα κείμενα της εποχής με την ατμόσφαιρα, τον αέρα.

Οι ασθένειες εκείνη την εποχή δεν είχαν οι ίδιες μία δική τους ταυτότητα, μία νοσολογική οντολογία. Υπήρχε μονάχα ο τόπος, αλλά και η κρίση του ίδιου του ασθενή, που καθόριζαν κατά πόσο μία επιδημία θα ήταν καταστρεπτική ή όχι. Έτσι π.χ. στην Κέρκυρα, το κλίμα, ο αέρας, σύμφωνα με τον Βλασσόπουλο, έπαιζαν πολύ μεγάλο ρόλο στη νοσηρότητα του πληθυσμού στην εποχή της ενετοκρατίας. "Είναι λοιπόν φυσικό ο αέρας να μην είναι και τόσο υγιεινός το καλοκαίρι, γιατί επικρατώντας απόλυτη νηνεμία, χωρίς να ταράζεται από κανένα ρεύμα, δέχεται όλες τις αναθυμιάσεις της γης και της θάλασσας και μολύνεται σε σημείο που να χάνει την ευεργετική του δύναμη και να γίνεται βλαβερός". Εκτός αυτού τα νερά της γειτονικής γης του Βουθρωτού θεωρείται ότι αναδίδουν ανθυγιεινές αναθυμιάσεις. Επιπροσθέτως, το καλοκαίρι ο αέρας απέβαινε μολυσματικός, διότι ο μεγάλος αριθμός δέν-

δρων παρεμπόδιζε την ελεύθερη διέλευσή του⁽⁹⁾.

Από τα διάφορα πιστοποιητικά θανάτου στα Επτάνησα (9) την εποχή της Ενετακρατίας οι ασθένειες αναφέρονται με ιταλικούς όρους, που αποδίδονται Ελληνικά, αλλά και με λαϊκές εκφράσεις. Σ' αυτά τα πιστοποιητικά θανάτου εκτός από τη θέρμη κοντίνουα, που ήταν η συχνότερη αιτία θανάτου, αναφέρονται και άλλες αρρώστιες με τις εξής ονομασίες: δρόπικα ή υδροπίζια (idropisia, υδροπικία), θερμή μαλίνια (maligna=κακοήθης), ή ακούτα (acuta=οξεία), φασούσα (φαγέδαινα=έλκος που κατατρώγει τις σάρκες. Έχει μείνει και η κατάρα στα Επτάνησα (φάουσα να σε φάη). Αναφέρεται ακόμη στις αιτίες θανάτου ότι "ο δείνα απέτυχε της παρούσα ζωής", ή για τις γυναίκες ότι πέθαναν στο "γέννημα" (το παιδί) ή από "ανάγκη της λεχονιάς" ή από "γκαστρία" ή "εμπόδιον της γέννας" ή από κανκάρενα (cancrena=γάγγραινα). Αναφέρονται ακόμη το απόστημα, το φλούσο (flusso) λατινικά: fluxus di sanguie, δηλαδή αιμοραγία, λυσοντερία (δυσεντερία) ή ορθόπνεια, ή πλευρίτιδα, πούντα (punta) γερό κρύωμα (p. de petto=πλευρίτιδα), πόνος υποχοντρικός, βόλβολο (voivoio=ειλεός), υποκοντρία.

Πέθαναν ακόμα από διάφορες άλλες αρρώστιες, όπως φαίνεται από τα πιστοποιητικά θανάτου, όπως από αποπληξία, "μαλ δε μαζούκο" (mal de mazzuco=λήθαργο, έντονη υπνηλία με απώλεια συνειδήσης), από λέφακα, άστρακα (οστρακιά), φιάνκο (ημιπληγία) νεούρισμα (neurisma=ανεύρισμα) στένοση (στένωση), σκαρτζιά (scaranzia=φλόγωση του φάρυγγα και του λάρυγγα που δυσκολεύει την αναπνοή και την κατάποση), εξανθήματα, σιάτικα (sciatica=ισχυαλγία), δισουρία, κατάρρο ή βήχα "καταράλαι" (catarro λατινικά=catarrus), από κάρκρο (cancro=καρκίνο), πολύποδα, "από γόταις" (gota=ποδάγρα), μελαγχολία σκορβουτική (scorbuto=αβιταμίνωση C), σκαρλατίνα (scarlatina=ερυθρά), πούτριδα (putrida verminosa=γαστρική αρρώστια με παράσιτα), κελτικούς σπασμούς. Πολλές φορές στα πιστοποιητικά θανάτου σημειώνεται μόνο "από αρρώστεια", ή από "φυσική ασθένεια" ή "φυσικό πάθος" (malatia jiscica ή naturale) και διευκρινίζεται "άνευ υποψίας λοιμικής" ή "χωρίς φόβου της πανούκλας". Υπάρχει ακόμη και ο αιφνίδιος θάνατος ή "μόντε σούμπιτα".

Μέτρα προφύλαξης: Σε αντίθεση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο όπου βρίσκονταν υπό την Οθωμανική κυριαρχία και όπου τα προληπτικά μέτρα κατά των ασθενειών ήταν μηδαμινά έως ανύπαρκτα, στα Ιόνια νησιά οι Βενετοί είχαν εφαρμόσει ορισμένα ειδικά μέτρα προστασίας της υγείας των ατόμων. Τα μέτρα αυτά είχαν σχέση με την πρόληψη και την περίθαλψη των διαφόρων ασθενειών.

Έτσι οι υγειονομικές αρχές προστατεύουν τα Ιόνια Νησιά από τις επιδημίες. Αυτές οι αρχές ήταν (10) α) οι υγειονόμοι και προβλεπτές επί του υγειονομείου (preveditori alla sanita), β) ο Διευθυντής (Priore) και ο γραμματέας του υγειονομικού (cancellier alla sanita) και ο βαθμός του γραμματέα (coadicator de sanita). Ένα στρατιωτικό απόσπασμα ήταν στη διάθεση του υ-

γειονομικού και εκτελούσε εντολές και γ) έκτακτοι ή βοηθητικοί Υγειονομικοί.

Οι υγειονομικές αρχές είχαν την έδρα τους στο υγειονομείο (Magistrato alla Sanita), που ήταν στο λιμάνι. Τα υγειονομικά μέτρα, που έπαιρναν, για να προφυλάξουν το λαό από μια επιδημία, ήταν πολύ αυστηρά. Στα κατάστιχα των αρχείων του Κερκυραϊκού Συμβουλίου εντοπίζονται για πρώτη φορά τρεις Προβλεπτές της Υγείας, που εκλέγονται το 1545. Τα καθήκοντα και οι δικαιοδοσίες τους ακολούθησαν το βενετικό πρότυπο πιστά. Είχαν δηλαδή το δικαίωμα να επιβάλουν ποινές σε όσους παρέβαιναν τους νόμους, που προστάτευαν τη δημόσια υγεία⁽¹¹⁾. Τα θέματα της προληπτικής Υγιεινής ανήκαν επίσης στις δικαιοδοσίες των Προβλεπτών Υγείας, όπως ο δαμαλισμός, γιατί δεν υπήρχε ειδική επιτροπή για τον εμβολιασμό κατά της ευλογιάς.

Επιτηρούσαν για την αποφυγή εξάπλωσης επιδημιών ή ενδημικών νόσων ανθρώπων και ζώων, επέβλεπαν την κίνηση των πλοίων, το έργο των γιατρών, των φαρμακοποιών, των οδοντιάτρων, των κουρέων, τη διακίνηση των τροφίμων, τη λειτουργία των νοσοκομείων, την καθαριότητα των δρόμων και των στερνών, τον έλεγχο των ξενοδόχων, τον ενταφιασμό των νεκρών, είχαν την πρόνοια για τους φτωχούς, τους αλήτες και τις ελευθεριάζουσες γυναίκες.

Όταν κατέπλεε στα Ιόνια νησιά πλοίο ο καπετάνιος του έπρεπε να ενημερώνει τις τοπικές υγειονομικές αρχές, εάν υπήρχε ύποπτο κρούσμα πανώλης ή χολέρας στον τόπο απ' όπου προερχόταν, ενώ συγχρόνως τα ναυτιλιακά έγγραφα (constituti) και οι πιστοποιήσεις (jede, patendi) των προξένων ή άλλων υγειονομικών αρχών περνούσαν από το δικό τους έλεγχο.

Για τα πλοία, που δεν μπορούσαν να πλησιάσουν στο λιμάνι λόγω του μεγάλου μεγέθους τους, οι ιδιοκτήτες τους (patroni) και οι καπετάνιοι και γραφείς (scrivani) υποχρεώνονταν να δώσουν προφορικές καταθέσεις (constituti verbali).

Εκτός απ' αυτούς καταθέσεις έκαναν και οι έμποροι, που κατέφθαναν με τα εμπορεύματά τους από την απέναντι ακτή.

Τα πλοία που προέρχονταν από τη Δύση, εφόσον διέθεταν πιστοποιητικό ελεύθερης μετακίνησης δεν είχαν πρόβλημα, σε αντίθεση με τα έχοντα τόπο προέλευσης την Ανατολή, τα οποία υποχρεωτικά υποβάλλονταν σε κάθαρση.

Η Βενετία είχε προβλέψει σε όλα τα λιμάνια των κτήσεις της ένα τέτοιο μηχανισμό, ώστε να εμποδίζει την εξάπλωση των επιδημιών με τη μεταφορά των προϊόντων.

Στα λοιμοκαθατήρια αυτά οι προερχόμενοι από ύποπτα μέρη έμεναν για 40 ή λιγότερες μέρες, ανάλογα με τις αποφάσεις του Υγειονομείου, και η περίοδος αυτή ονομαζόταν καραντίνα (quarantina)⁽¹²⁾. Οι νόμοι της καραντίνας εφαρμόζονταν σκληρά. Ίδρυσαν τα πρώτα λοιμοκαθατήρια (Lazzaretta), όπου ήταν η έδρα του διευθυντή του Υγειονομείου.

Στην Κέρκυρα το λοιμοκαθατήριο ιδρύθηκε στο νησί του Αγίου Δημητρίου. Με την ίδρυσή του η Βενετία ήθελε να αποδείξει το μεγάλο ενδιαφέρον της για

την άψογη διεξαγωγή του εμπορίου, όπως αναφέρεται σε απόφαση της Συγκλήτου το 1542.

Το λοιμοκαθαρητήριο στο Αγροστόλι ιδρύθηκε το 1708 επί του προνοητή D. Doljen και ξανακτίστηκε επί του προβλεπτή Angelo Zorzi το 1791.

Λοιμοκαθαρητήρια ιδρύθηκαν ομοίως στη Ζάκυνθο, τη Λευκάδα, την Ιθάκη και τα Κύθηρα.

Εάν κάποια επιδημία εμφανιζόταν σε ένα από τα νησιά, συγκαλείτο συμβούλιο (collegio Sanitario) από τον προβλεπτή και 3 υγειονόμους, ενώ συγχρόνως έκτακτοι και βοηθητικοί υγειονομικοί συμμετείχαν στην αντιμετώπιση της επιδημίας. Εάν υπήρχαν ύποπτα κρούσματα, τα μετέφεραν σε απομακρυσμένα από την πόλη σπίτια και, εάν μέσα σε 40 ημέρες η ασθένεια δεν εκδηλώνονταν, τα άφηναν ελεύθερα. Αυτό το καλούσαν "πράτιγο" ⁽¹⁰⁾.

Στην αντίθετη περίπτωση τους μετέφεραν στο λοιμοκαθαρητήριο.

Σε περίπτωση που η επιδημία εξαπλώνονταν, οι έκτακτοι υγειονόμοι με τους αρχηγούς των συνοικιών (capi) έπαιρναν ιδιαίτερα μέτρα και ειδοποιούσαν το Υγειονομείο, όλοι οι ύποπτοι για την ασθένεια εξετάζονταν από γιατρούς. Τα σπίτια των προσβεβλημένων και τα αντικείμενά τους καίγονταν.

Οι ασθενείς πάντοτε μεταφέρονταν στο λοιμοκαθαρητήριο. Φρόντιζαν όμως οι "ελεήμονες" δηλαδή 2 άνδρες ειδικά επιφορτισμένοι γι' αυτό να δίνουν οικονομική βοήθεια στους συγγενείς τους. Σε περίπτωση θανάτου του ασθενούς, φρόντιζαν να τον θάψουν βαθιά καντά στο λοιμοκαθαρητήριο, αφού ράντιζαν το σώμα με ασβέστη.

Εάν μετά παρέλευση 40 ημερών δεν παρουσιαζόταν κανένα νέο κρούσμα, όλο το νησί υποβαλλόταν σε κάθαρση, δηλαδή αερισμό σπιτιών και έκθεση των αντικειμένων στον ήλιο, και μετά από άλλες 40 ημέρες ήταν ελεύθερη η επικοινωνία.

Οι προπονητές των δρόμων (Proveditori Estraordinari alle Strade), ήταν μία άλλη βοηθητική υγειονομική υπηρεσία, που έργο της ήταν η διατήρηση της καθαριότητας των δρόμων και των σφαγείων ⁽¹⁰⁾.

Νοσοκομεία: Στη κοινωνική πολιτική της Βενετίας περιλαμβάνεται και η ίδρυση νοσοκομείων. Διέφεραν από τα σημερινά, διότι περιέθαλπταν εκτός από αρρώστους και τους γέροντες, τα νόθα και τους άστεγους ξένους. Αρχικά δηλαδή τα νοσοκομεία στα Ιόνια Νησιά επί Βενετοκρατίας εκτελούσαν και το ρόλο του φτωχοκομείου, εκθετοκομείου και ονομάζονταν γι' αυτό "σπιτάλια".

Στην Κέρκυρα ιδρύθηκε το πρώτο Νοσοκομείο - Ξενώνας το 1466.

Σ' αυτό γίνονται δεκτοί "ασθενείς, φτωχοί, μέλη της αδελφότητας και οι διερχόμενοι εκ Κερκύρας και έχοντες ανάγκη στέγης και περιθάλψεως προσκυνητές των Αγίων Τόπων".

Το 1600 ιδρύθηκε από τους Φραγκισκανούς μοναχούς ένα άλλο νοσοκομείο, που περιέλαπτε τους αρρώστους μοναχούς και προσέφερε άσυλο στους προσκυνητές των Αγίων Τόπων. Το 1633 ιδρύθηκε ένα άλ-

λο και το 1698 το Αστικό Νοσοκομείο και δύο στρατιωτικά νοσοκομεία. Και τα τρία είχαν 276 κρεβάτια, σύμφωνα με τον βαρώνο Θεοτόκη. Στα δύο στρατιωτικά νοσοκομεία υπηρετούσαν κυρίως Βενετοί στρατιωτικοί γιατροί, αλλά και ντόπιοι ως και φλεβοτόμοι κουρείς.

Το 1739 ιδρύθηκε ένα άλλο Αστικό Νοσοκομείο από τον έμπορο Ιωάννη Ντικίτι ⁽¹⁰⁾. Ο Βλασσόπουλος το αποκαλεί "νοσοκομείο των φτωχών" και γράφει γι' αυτό: ⁽⁸⁾ "στην αρχή το φιλανθρωπικό αυτό ίδρυμα προικίστηκε από τον ιδρυτή του με μικρά εισοδήματα για τη συντήρησή του. Στη συνέχεια όλο και αυξήθηκαν με τις διαθήκες πολλών ευσεβών ανθρώπων, που πεθαίνοντας άφησαν κληροδοτήματα σ' αυτό το νοσοκομείο, τα οποία πρέπει να θεωρηθούν αρκετά, ώστε τώρα να μπορεί άνετα να συντηρεί 18 αρρώστους, ίσως δε και περισσότερους. Γίνονται δεκτοί χωρίς διάκριση τόσο του ενός δόγματος, όσο και του άλλου. Οι άρρωστοι έχουν καλή μεταχείριση και επικρατεί σ' αυτό η αγάπη και η τάξη".

Ιδρύθηκε ακόμη και ένα ίδρυμα για τα έκθετα, το οποίο συντηρούσε η Διοίκηση. Το 1661 με διαταγή του Γενικού Προβλεπτή των νησιών Alivese Aurani, την ανώτερη διεύθυνση την είχε γιατρός και την εσωτερική διεύθυνση μία επόπτρια (Priora).

Ένας εφημέριος που ήταν συγχρόνως και δάσκαλος, ανήκε στο ανώτερο προσωπικό. Κατά τον Βλασσόπουλο ⁽⁸⁾ "βασίλευε εκεί η χλωμάδα, η φτώχεια και ο θάνατος, γιατί λίγα απ' αυτά τα αθώα θύματα της αμμίας των πατέρων τους ξέφευγαν απ' αυτή τη φονική μοίρα, εξαιτίας της πρώτης διατροφής, που έχει ανάγκη το είδος τους". Το νοσοκομείο αυτό φιλοξενούσε επί Ενετοκρατίας 60 έως 80 έκθετα και των δύο φύλων.

Στην Κεφαλονιά, το πρώτο Νοσοκομείο ιδρύθηκε στο Κάστρο το 1556, ύστερα και "ένας ξενώνας των φτωχών οδοιπόρων" (per abbogiare i poneri) το οποίο ίδρυσε ένας Φραγκισκανός μοναχός.

Στη Ζάκυνθο το 1677 ο Γενικός Προβλεπτής Corner όρισε τον αρχικό κανονισμό του Νοσοκομείου μ' ένα διάταγμα: "Μεταξύ των έργων, τα οποία δύνανται να είναι ευχάριστα εις τον Θεόν, χρήσιμα εις τους πτωχούς, τιμητικά δια τον ηγεμόνα και στολίσματα δια την πόλιν, είναι αναμφισβητήτως και η ανέγερσις νοσοκομείου εις το οποίον οι πάσχοντες δύνανται να έχουν την κατάλληλον περιποίησην, οι πτωχοί άσυλον και οι ξένοι καταφύγιον ασφαλές δια τας ανάγκας των".

Στη Λευκάδα ιδρύθηκε νοσοκομείο το 1686 μέσα στο φρούριο της Αγίας Μαύρης με διάταγμα του Προβλεπτή του νησιού Petro Bembo. Είχε 80 κρεβάτια και ένα παθολόγο και ένα χειρουργό.

Το 1661 ο Γενικός Προβλεπτής των νησιών Alivise Civran διέταξε τη σύσταση εκθετοτροφείου. Σύμφωνα με διαταγή του Προβλεπτή Civran "όλα τα νόθα, τα οποία κατατούν εις το νοσοκομείον της πόλεως ταύτης, υποχρεούνται ο Διευθυντής του να τους ευρίσκει τροφούς..." ⁽¹⁰⁾.

Εξετάζοντας τους αρχικούς σκοπούς ίδρυσης των νοσοκομείων την περίοδο της Ενετικής κυριαρχίας στα Επτάνησα, βλέπουμε ότι οι ιδρυτές τους, είτε εύποροι πολίτες, διακατέχονταν από ένα έντονο "φιλανθρωπι-

κό" πνεύμα ⁽¹²⁾. Επιφανειακά θα μπορούσαμε να πούμε ότι το πνεύμα αυτό της "φιλανθρωπίας" είναι αντίστοιχο με το επιδεικνυόμενο κατά τη βυζαντινή περίοδο. Μια βαθύτερη όμως προσέγγιση ίσως δείχνει μία άλλη πραγματικότητα. Ότι δηλαδή στη μεν Δύση οι ηγεμόνες και οι μοναχοί επιδιώκουν να δικαιώσουν την ύπαρξή τους με έργα κοινωνικής πρόνοιας, ενώ αντίθετα στην Ανατολή η φιλανθρωπία είναι προέκταση του χριστιανικού πνεύματος, το οποίο επί αιώνες ενστερνίζεται η Εκκλησία, οι Χριστιανοί ηγεμόνες, οι ιδιώτες και οι μοναχοί.

Οι επιστήμονες γιατροί και φαρμακοποιοί: Μέσα στα νοσοκομεία η άσκηση της ιατρικής γίνεται κυρίως από επιστήμονες γιατρούς. Αυτοί οι γιατροί θα αποτελέσουν τη βάση των επόμενων γενεών που θα ιδρύσουν το 1802 το collegio Medico, στη συνέχεια την Ιατροχειρουργική Εταιρία Κέρκυρας και θα επανδρώσουν την ιατρική σχολή της Ιονίου Ακαδημίας το 1824.

Η άσκηση της επιστημονικής ιατρικής στα Επτάνησα άρχισε κυρίως από τον 16ο αιώνα, όπου οι γιατροί άρχισαν να σπουδάζουν σε ιταλικά πανεπιστήμια κυρίως στη Πάδοβα της Ιταλίας.

Οι επιστήμονες γιατροί ήταν ιατροφιλόσοφοι και αναφέρονται ως "εκλαμπρότατοι κύριοι δοτόροι". Υπήρχε ακόμη η ιδιότητα του χειρουργού, οι αποκαλούμενοι τζερόικοι (gheoicho) και οι τζελέντηδες (γιατροί πλοίων ή celente)⁽¹³⁾.

Θεσμικά η πολιτεία είχε φροντίσει να δημιουργηθεί ο θεσμός του γιατρού των φτωχών, του οποίου καθήκον ήταν η περιθαλψη και η παροχή δωρεάν φαρμάκων στους ασθενείς κατοίκους της εξοχής. Οι βασικές του αρμοδιότητες περιορίζονταν μόνο στην περιφέρεια του.

Υπήρχε επίσης ο θεσμός του ασπάρου, ο οποίος ήταν κυρίως αρμόδιος για ιατροδικαστικής φύσεως θέματα και για την επιστημονική συνδρομή στις δημόσιες υπηρεσίες και στους άπορους. Εξελέγετο αρχικά κάθε χρόνο και μετά κάθε δύο χρόνια από το συμβούλιο των ευγενών. Ακόμη ο ασπάρου ήταν υποχρεωμένος να επισκέπτεται τα φαρμακεία δύο φορές το χρόνο και να εξετάζει την ποιότητα και την επάρκεια των φαρμάκων ή "εάν η παρασκευή τους γίνονταν σύμφωνα με τις συνταγές των γιατρών".

Το 1790, ο Προβλεπτής της Κέρκυρας, Βαπτιστής Βιτούρη, έβγαλε νόμο, σύμφωνα με τον οποίο η κατ' έτος επιθεώρηση των φαρμακείων θα γινόταν από τους αρχιάτρους της πόλης και το στρατό, τον αρχιχειρουργό, ένα φαρμακοποιοί και το διευθυντή του υγειονομικού⁽¹⁴⁾.

Γενικά οι επιστήμονες γιατροί στη Ζάκυνθο, εκτός από την άσκηση της ιδιωτικής ιατρικής, μπορούσαν να καταλάβουν και μία δημόσια θέση έμμισθου γιατρού στην οποία εκλέγονταν από το Συμβούλιο της Κοινότητας για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, από ένα μέχρι τρία χρόνια. Αυτοί οι έμμισθοι γιατροί του δημοσίου ή μιας κοινότητας ονομάζονταν κοντοτάδοι (condottati) ο δε χρόνος υπηρεσίας τους κοντόττα.

Το ιατρικό επάγγελμα στα Επτάνησα υπόκειτο σε

νομικές και θεσμικές ρυθμίσεις. Δυνατότητα άσκησης του επαγγέλματος είχαν εκτός από τους επτανήσιους και άλλοι, είτε Έλληνες από Βενετοκρατούμενες ή Τουρκοκρατούμενες περιοχές, είτε εβραίοι, Ιταλοί κ.ά. γιατροί άλλων εθνικοτήτων.

Οι γιατροί μπορούσαν παράλληλα να ασκούν και το επάγγελμα του φαρμακοποιού.

Στα Επτάνησα οι φαρμακοποιοί ήταν ελεύθεροι να εξασκήσουν αυτό το επάγγελμα μέχρι τον 16ο αιώνα. Ειδική άδεια άρχισε να ισχύει από το 1565. Οι φαρμακοποιοί ήταν υποχρεωμένοι να εκτελούν συνταγές μόνο των αναγνωρισμένων ιατρών, των οποίων τα ονόματα δημοσιεύονταν. Σε αντίθετη περίπτωση τιμωρούνταν. Πολλές φορές κρινόταν απαραίτητη η παρουσία του γιατρού για να ετοιμάζουν κάποιο φάρμακο.

Το 1790 εφαρμόστηκε στα Επτάνησα ο επίσημος κώδικας φαρμακοποιίας, ο οποίος είχε συνταχθεί από καθηγητές του Πανεπιστημίου στη Βενετία.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Εμμανουήλ Εμμανουήλ η απλότητα των θεραπευτικών μέσων οφείλεται στο γεγονός ότι στα Επτάνησα "ευρίσκοντο αναμφιβόλως τα αρχαιότερα της Ελλάδος φαρμακεία"⁽¹⁵⁾.

Το παλαιότερο φαρμακείο στα Επτάνησα ήταν το φαρμακείο Κόλλα, που ιδρύθηκε το 1796 στην Κέρκυρα⁽¹⁶⁾. Περιγράφεται σαν ένα φαρμακείο με παράδοση ιδιοκτησίας της οικογένειας Κόλλα, με καλοβαλμένη βαριά βενετσιάνικη επίπλωση, ωραίες προθήκες γεμάτες από παλιές πορσελάνες με χαραγμένες λατινικές επιγραφές.

Σ' αυτό το φαρμακείο υπήρχε προσωπικό επιστημονικό και πρακτικό, ειδικό για την εκτέλεση κάθε συνταγής. Τα φαρμακεία της εποχής ήταν τόπος συγκέντρωσης γιατρών, πολιτικών κ.ά. Εκεί σύχναζαν οι καλύτεροι γιατροί, που χρησιμοποιούσαν το φαρμακείο για να εξετάζουν καθημερινά και σε ξεχωριστή αίθουσα τους αρρώστους της πόλης και της υπαίθρου. Σύχναζαν ακόμη και οι Μπενεσάντηδες πολιτικοί φίλοι της οικογένειας Κόλλα, οι οποίοι σε ιδιαίτερο χώρο του φαρμακείου έπιναν καφέ και σχολίαζαν τα διεθνή και τοπικά γεγονότα.

Η φαρμακευτική των Επτάνησων συνδέεται άμεσα με την φαρμακευτική της Βενετίας. Αυτή επηρέασε και το πνεύμα του λαού. Το φαρμακείο δημιουργούσε ένα αίσθημα ασφάλειας και μέσα στους αιώνες ελάττωσε την εξάρτηση από παραδοσιακά θεραπευτικά μέσα.

Εμπειρικοί γιατροί: Εκτός από τους επιστήμονες γιατρούς, στους οποίους μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό πληθυσμού είχε την ικανότητα να έχει πρόσβαση, η πλειονότητα του λαού βρισκόταν στα χέρια εμπειρικών γιατρών, των καλούμενων "καλογιατρών" ή κομπογιαννιτών, ή στα χέρια των ποικίλων αμόρφωτων ανθρώπων διαφόρων εθνικοτήτων, Τούρκων, Αλβανών, Ιταλών, Γάλλων, Εβραίων, γυρολόγων ή και μοναχών.

Η άσκηση αυτή της λαϊκής ιατρικής αλλά και της βοτανολογίας, που είχε σχέση με τη θεραπεία του λαού, γίνεται γνωστή μέσα από πλήθος χειρόγραφες συλλογές, τα ιατροσόφια, που πολλές έχουν την αρχή τους στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Πολλές

απ' αυτές περιείχαν και κακότεχνες περιλήψεις κλασικών ελληνικών έργων, όπως του Γαληνού, του Διοσκουρίδη, κ.ά.

Αυτά τα γιατροσόφια, ^(15, 16, 17, 18) απ' όπου κατ' επέκταση ονομάστηκαν έτσι και τα φάρμακα που περιγράφονται σε αυτά, περιείχαν συνταγές κι άλλες δοκιμασμένες μεθόδους θεραπείας, διανθισμένες με συμβουλές για πρακτικά προβλήματα της ζωής. Απ' αυτές τις συνταγές, που ήταν ένα κράμα εμπειρίας και δεισιδαιμονίας, αντλούσαν οι εμπειρικοί γιατροί τις ιατρικές τους γνώσεις. Εκτός όμως απ' αυτά, οι εμπειρικοί γιατροί πλούτιζαν τις γνώσεις τους και από την προφορική παράδοση.

"Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος" στηριζόταν αφ' ενός μεν στη βαθιά λαϊκή σοφία και παράδοση και αφετέρου στις προσπάθειες των ιατροσοφιστών να δημιουργήσουν ένα θησαυρό ιατρικών γνώσεων.

Οι "καλογιατροί" ήταν κυρίως Ηπειρώτες πρακτικοί θεραπευτές που ονομαζόταν και "βικογιατροί" από τα σπάνια και αποτελεσματικά βότανα, που μάζευαν στη χραδρά του Βίκου. Αλλά και τα Επτάνησα είχαν τους δικούς τους "καλογιατρούς" που πήγαιναν στα Ζαγοροχώρια και μάθαιναν εκεί την πρακτική ιατρική ή διάβαζαν τα διάφορα ιατροσόφια από διάφορα ιταλικά ιατρικά συνταγολόγια.

Οι Ζαγορίσιοι "καλογιατροί" συναγωνίζονταν τους σπουδαιότερους Έλληνες και Ευρωπαίους περιδεύοντες γιατρούς. Ξεκινούσαν από την Ήπειρο και πήγαιναν σ' όλες τις ελληνικές περιοχές και στα Επτάνησα. Τους περιγράφει ο Rouqueville στη δεύτερη περιηγητική τού εξόρμηση (1806-1816) στα Ζαγοροχώρια ως εξής: "Στην περιοχή Λιασκοβέτσι, είναι το φυτώριο και το σχολείο των εμπειρικών γιατρών, των καλούμενων καλογιατρών, που ανταγωνίζονται τους Κεφαλλονίτες γιατρούς σ' ολόκληρη την επικράτεια... Αυτοί οι Κεφαλλονίτες είχαν σπουδάσει στα μεγαλύτερα πανεπιστήμια της Ευρώπης, ενώ οι Ζαγορίσιοι διδάσκονται από τις παραδόσεις, που μεταφέρονται από πατέρα σε γιου ή από τους μαθητές των καλογιατρών.

Πραγματοποιούσαν ορισμένες επεμβάσεις (κι ως μην είχαν καμιά γνώση ανατομίας) με δεξιοτεχνία, που προκαλούσε κατάπληξη και στους πιο ικανούς χειρουργούς. Τα εργαλεία τους ήταν ένα σιδερένιο ραβδάκι, που χρησιμοποιούταν ως καθετήρας, μια πένσα με ράμφος κοράκου για την εξαγωγή των αποσχίδων από τα κατάγματα των οστών και μία άλλη δακτυλιωτή πένσα και μερικά ξουράφια αντί για νυστέρια. Διέπρεπαν κυρίως στην εγχείρηση της βουβωνοκήλης.

Πληρώνονταν προκαταβολικά τη μισή αμοιβή και έπαιρναν πάντοτε τον κηλικό σάκο. Αυτό το τρόπαιο το φούσκωναν, το κρεμούσαν σ' ένα καλάμι και το παρουσίαζαν πια σαν σύμβολο της τέχνης τους". Έμπαιναν δε πανηγυρικά στις πόλεις και στα χωριά και οι υπηρέτες τους φώναζαν:

"Εδώ ο καλός γιατρός, έφτασε ο μεγάλος γιατρός που γιατρεύει τα σπασίματα και έχει τόσες φούσκες". Οι κηλικοί σάκοι ήταν γι' αυτούς ένας τρόπος να δείξουν ότι ήταν σπουδαίοι κι έβρισκαν περισσότερη δουλειά "σε μια χώρα όπου τέτοιες αρρώστιες ήταν πολύ

διαδεδομένες και πολύ επικίνδυνες, γιατί οι άρρωστοι δεν χρησιμοποιούσαν κηλεπιδέσμους"⁽¹⁹⁾.

Πολλές φορές ανάμεσα σ' αυτούς συναντάμε κάποιους "σπουδασμένους" γιατρούς, που ήταν όμως "τσαρλατάνοι" και πάσχιζαν με την εντυπωσιακή εμφάνισή τους να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των πελατών τους. Ονομάζονταν κι αυτοί "καλογιατροί". Οι αρεϊμάνιοι αυτοί "αγύρται", γράφει ο Κωνσταντίνος Σάθας ⁽²⁰⁾, "ως επί το πλείστον Ιταλοί και Επτανήσιοι, περιβεβλημένοι πλατύγυρα επανωτά μπάρα, των οποίων αι μεν τριγωνοειδείς άκραι περιεδινούντο απαύστως ως γλωσσίδες ψαλίδος, αι δε πρόσθετοι επωμίδες ανεμιζόμεναι, εκροτάλιζον εκ των δίκην παρασήμων επικειμένων πλατέων μεταλλικών κομβίων και φορούντες μικρά υποδήματα περισφιγμένα δια θεατρικών κροσσίων και στενόν πανταλόνιον πεποικιλμένου δι' οφιοειδώς περιεγραμμένων σειρητίων, ωμοίαζον προς Ισπανούς ταυρομάχους. Αλλά το χαρακτηριστικότερον γνώρισμα του "καλογιατρού" ήν το αριστοτελικώς εξυρισμένον αυτού πρόσωπον, το οποίον κωμικώς μορφάζων ανεδεδέτο εντός πλατυτάτου περιλαιμίου ως κεφαλή χελώνης εξερχομένης και εισερχομένης εν τω οστράκω αυτής".

Έσερναν πάντοτε "όνον βαστάζοντα εν ειδει μιναρέ σανίδωμα εν ω επέκειντο σειραί πολυχρώμων φιαλιδίων και πυξιδίων βενετικής θηριακής. Καταλύων εν τω χανίω της κώμης ο καλογιατρός έβαλεν αμέσως τα χρωματιστά ομματογυάλια και εβυθίζετο εις ανάγνωσιν χονδροτάτου βιβλίου, ενώ ό του χωρίου κήρυξ συνήγε τους πάσχοντας βωών: 'Ηρθε και σε λίγο μισεύει ο καλός γιατρός της Φραγκιάς". Κατά μια άλλη περιγραφή του Κωνσταντίνου Σάθα, ο Ζαγορίσιος "καλογιατρός" εμφανιζόταν ως "περιβεβλημένος μέλαιναν μαλλιαρήν σεγούναν δια πράσινης ταινίας περιδέσιμων την εις δασείς πλοκάμους κυμαίνουσιν χαίτην του, λαγών την ακατανόητον κορακιστικήν γλώσσαν, συνοφρυωμένος και εν τη μορφή και τη χειρονομία. Και αφού εμοίραζε εις μεν τους πάσχοντας πράσινα σκονάκια, εις δε τους υγιείς το μυστηριώδες φιδόχορτον απήρχετο συνοδευόμενος υπό γενναίων προσφορών και γεννεοτέρων ευλογιών. Και συνεχίζει... "έφεραν μεθ' εαυτών βακτηρίαν το μεν ίνα προστατεύονται από των κυνών, το δε ίνα ανταπεξέρχονται προς τας επιθέσεις των μη θεραπευομένων πελατών και εφύλασσον τα φάρμακα εντός σάκκων, εξ ου και "σακκουλαραίοι" εκαλούντο, τα προσόντα του κομπογιαννίτη ήταν σοβαροφάνεια και ολιγολογία για να καλύπτεται η αμάθειά του, πονηρία, επιτήδευση τρόπων, ικανότητα ψεύδους και αποστήθισης μερικών κεφαλαίων από ιατροσόφια, που εξετόξευε όπου γνώριζε ότι θα εντυπωσιάσουν, με τελικό σκοπό πάντα το χρηματισμό" ⁽²¹⁾.

Ο περιηγητής Zallony ⁽²²⁾ αναφέρει ότι τα πολύτιμα ιατρικά τους ήταν χάπια, σκόνες καθαρτικές και μια θήκη με τα εργαλεία για πιθανές χειρουργικές επεμβάσεις. Χρησιμοποιούσαν δε υπερβολικά τις αφαιμάξεις. Όταν ο εμπειρικός γιατρός εξέταζε, έπαιρνε σοβαρό ύφος, του παράγγελλε να βγάλει έξω τη γλώσσα του για να τη δουν, ψηλαφούσε το σφυγμό του, αφού έστρεφε το πρόσωπό του προς τους οικείους του, ενώ ο ίδιος

στήλωνε το βλέμμα του προς το ταβάνι. Μετά από κάποιες ακαταλαβίστικες λέξεις, που πρόφερε, έλεγε τη διάγνωσή του. Όμως αυτή ήταν πάντοτε δυσάρεστη, γιατί μ' αυτό τον τρόπο αποκτούσε υπόληψη και διατηρούσε το κύρος του.

Το επόμενο βήμα ήταν η φλεβοτομή.

Σε περίπτωση που η γλώσσα του αρρώστου ήταν κιτρινωπή, έδινε καθαρτικό, ενώ αν η κοιλιά του ήταν μετεωρισμένη, έδινε "καθάρισιο". Έπειτα έδινε οδηγίες στις γυναίκες του σπιτιού, πως ο άρρωστος θα παίρνει τα φάρμακά του, αφού τα έβγαζε όλα επάνω στο τραπέζι και τα ζύγιζε σε μια ζυγαριά, που κουβαλούσε μαζί του, με ασημένια σταθμά. Μετά από λιγές μέρες, εφ' όσον ο άρρωστος εξακολουθούσε να ζει, επέστρεφε και έφερε μαζί του σκόνες και βάμματα που χρωμάτιζαν και αρωμάτιζαν το νερό.

Καμιά φορά οι εμπειρικοί αυτοί γιατροί εκτιμώνται από την επίσημη Διοίκηση ισάξια με τους σπουδασμένους συναδέλφους τους.

Από τον Δημήτριο Πυρρή ⁽²³⁾ στο χρονικό του για την πανούκλα του 1728 σημειώνεται χαρακτηριστικά: "Στις 28 Φεβρουαρίου έκαμαν κονσούλτα (=συμβούλιο) ο Προβλεπτής, Σανιτάδες (=Υγειονόμοι, διοικητική Υπηρεσία) και οι "γιοτροί". Λίγο αργότερα στις 2 Μαρτίου η υπηρέτρια ενός ασθενή "έγινε κακά... με κεφαλάργια, αναγούλα και ξερατό και της επονούσαν και τα δύο παραδάγκαλα (=αδένες του λαιμού) και επηρηστίκανε. Επήγαν και εις αυτήν οι Σανιτάδες και οι Γιατροί και την είδαν και είπαν πως δεν έχει κακό και πως τα παραδάγκαλα επήρηστηκαν από το μαστέλλο (=βυτιοειδές δοχείο). Ο δε Σαμαρίας ο Εβραίος, έμπειρος γιατρός, ορδινάρισε (=διέταξε) ένα γιατρικό και της έδωσε και είπε πως "αν έχει πανούκλα, απόψε πεθαίνει, ειδή και απόψε δεν πεθαίνει, δεν είναι πανούκλα. Όμως της έδωσαν το γιατρικό και τη νύχτα εκείνη απέθανε. Και ετότες έγινε μεγάλη σύγχυση εις τη χώρα".

Από τα θεατρικά έργα της εποχής, όπως η Κωμωδία των Ψευτογιατρών ⁽²⁴⁾ που γράφτηκε το 1745 από τον Σαβόγια Ρούσμελη ή Σουρμελή, έχουμε πληροφορίες για τους Ζαγορίσιους κομπογιαννίτες. Σύμφωνα με το έργο, τέσσερις εμπειρικοί γιατροί από την Ήπειρο φθάνουν στη Ζάκυνθο, διστακτικοί γιατί γνωρίζουν ότι εκεί εξασκούν την ιατρική επιστήμονες με σπουδές στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Αποφασίζουν να μείνουν αποκλείοντας την πιθανότητα μετάβασης στην αφιλόξενη Κέρκυρα, ή το νησί των πονηρών, την Κεφαλονιά, και καλούν τους κατοίκους κοντά τους εκθέτοντας την τέχνη τους, δηλαδή αυτοδιαφημιζόμενοι.

Παίρνουν προκαταβολή απ' όλους είτε σε νομίσματα, είτε σε κοσμήματα.

Οι πελάτες τους, αντιπροσωπευτικοί τύποι της τότε κοινωνίας, υποφέρουν από τις πιο συνηθισμένες αρρώστιες της εποχής. Σ' αυτή την κοινωνία, όλες σχεδόν οι ηρωίδες του έργου έχουν εξωσυζυγικές σχέσεις. Εκτός από την αποκατάσταση της κήλης και τη θεραπεία της φυματώσης, υπόσχονται αντιμετώπιση ορθοπεδικών, δερματολογικών και ψυχολογικών παθήσεων. Ασχολούνται ακόμη με τη στειρότητα των γυναικών, την αποκατάσταση της χαμένης παρθενιάς των κοριτσιών,

ένα ζήτημα με κοινωνικές διαστάσεις, ισχυρίζονται ακόμη ότι θεραπεύουν τα αφροδίσια, που έχουν πολλά θύματα, επειδή η ελευθεριότητα των ηθών επιτρέπει τη μετάδοσή τους.

Μέσα από το έργο που παρουσιάζει ρεαλιστική την κοινωνία της Ζακύνθου, προκύπτουν ιστορικά στοιχεία, όπως ονόματα γιατρών ⁽²⁵⁾.

"Εδώ είναι ο περίφημος Στέλλας ο επαινεμένος που' ς το Λεβάντε ημίσκεται ο πλήσις ωνομασμένος, εδώ είναι το πλήσις θαυμαστός και ξακουστός Κβερικός, κι ο Αθηναίος ο σοφός, ο ιατρός εκείνος, εδώ ευρίσκεται Αλμιθρόν, Νταλβίνης, Ταγιαπέρας κι ο Κυβετός κι άλλοι πολλοί εντούτας τας ημέρας"... (πράξη Α' Στ. 23-28)

Κάθε ήρωας αντιπροσωπεύει ένα συγκεκριμένο πρόβλημα υγείας. Έχουμε τον φυματικό με τις αιμοπτώσεις, αυτόν που πάσχει από κήλη, τον κιτρινώδη, τον τυφλό, τον ραχιτικό, το ζευγάρι με την προχωρημένη σύφιλη.

Εξηγούν στον κάθε άρρωστο τη θεραπευτική μέθοδο που θα ακολουθήσουν. Τον άρρωστο με την κήλη τον δένουν και του συνιστούν υπομονή για την ταλαιπωρία και τους πόνους, κάνουν τομή, αφαιρούν τον κηλικό σάκο, καυτηριάζουν την πληγή, βάζουν επιθέματα από βάλσαμα επολωτικά. Στο "χλεμπονιάρη", δηλαδή αυτόν που έχει καχεξία, συνιστούν περιορισμένο αλλά εκλεκτό φαγητό, αποφυγή αλμυρών, αποχή από το νερό και τη σεξουαλική επαφή. Συστήνουν και γενικά θεραπευτικά μέσα (υποκλυσμό, έμπλαστρα, καθαρτικά).

Τα θύματα της σύφλης, της "μαλαφράντζας" βεβαιώνουν ότι θα αποκατασταθούν πλήρως με τη χρήση υδράργυρου, φυτικές ουσίες και καθαρτικά. Στο φυματικό, το "χτικιασμένο" προτείνουν συνδυασμό φαρμάκων, αφεισημάτων, βαμμάτων. Στο καμπούρη, "το σγόμπο", περιγράφουν ένα είδος νάρθηκα και "αχνίσματα" με λίπος φώκιας επί 40 ημέρες. Κύριο θεραπευτικό τους μέσο αποτελούν τα βότανα.

Γενικά στα Επτάνησα την περίοδο της Ενετοκρατίας οι επιστήμονικές θεραπευτικές μέθοδοι συναντούν τις παραδοσιακές.

Οι κάτοικοι επηρεάζονται από τη θεραπευτική που προσέφεραν οι κομπογιαννίτες πρακτικοί Ζαγορίσιοι γιατροί. Αλλά εναντίον αυτών των "Γιανιωτών" όπως τους ονόμαζαν, είχαν θεσπιστεί πολύ αυστηρές διατάξεις. Με νόμους των ετών 1643, 1692, 1760, 1768 κ.α. καταδιώκονταν όσοι ήταν εμπειρικοί γιατροί, ενώ απαγορεύτηκε να πουλάνε φάρμακα όσοι δεν ήταν φαρμακοποιοί.

Παρόλα αυτά, τα βότανα ήταν πολύ διαδεδομένη θεραπευτική μέθοδος που χρησιμοποιούσαν και οι επιστήμονες γιατροί λόγω των καλών γνώσεων βοτανικής που κατείχαν. Όμως επειδή στα Ιόνια Νησιά οι γιατροί ήταν συγχρόνως και φαρμακοποιοί, χρησιμοποιούσαν περισσότερο τα φαρμακευτικά σκευάσματα και λιγότερο από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο τα γιατροσόφια και τα βότανα.

Στις παραδοσιακές ⁽²⁶⁾ μεθόδους ανήκουν και οι αφαιμάξεις ως και η φλεβοτομία, πρακτικές απαραίτη-

τες για όλα τα σοβαρά νοσήματα, κοινές θεραπευτικές μέθοδοι στους επιστήμονες και τους εμπειρικούς γιατρούς.

Η αφαιμάξη εκτός από θεραπευτικούς είχε και προληπτικούς σκοπούς και στην περίπτωση αυτή γινόταν την άνοιξη, τότε που "ανθίζει το αίμα".

Πολλές φορές την φλεβοτομία την εξασκούσαν οι κουρείς, οι οποίοι όχι μόνο δεν βοηθούσαν, αλλά πολλές φορές επιδεινώναν την κατάσταση. Ένα τέτοιο Ζακυνθινό κουρέα περιγράφει ο Ξενόπουλος στο μυθιστόρημα του "Μαργαρίτα Στέφα" ⁽²³⁾. "...Οι κουρείς, βοηθοί των χειρουργών πάντοτε ήσαν κατά την εποχήν εκείνην δεύτεροι ιατροί.

Συνέβαιναν εις ελαφράς ασθενείας ή πρώτης αιφνιδίας προσβολής να προσκαλλώνται επισήμως αντί του ιατρού. Είχαν πείραν όχι μόνο χειρουργικήν, αλλά και παθολογικήν, ήξευραν τα συμπτώματα των ασθενειών... τας ιαματικές ιδιότητας των βοτάνων..."

Ο Πύρρος γράφει χαρακτηριστικά για τις υπερβολικές αφαιμάξεις που γινόταν απ' αυτούς ότι "όσα αίματα ελληνικά έχυσαν αυτοί οι ιατροί, δεν τα έχυσαν όλοι οι Άραβες του Ιμπραήμη, και όσους ανθρώπους έστειλαν εις τον άλλον κόσμον, ούτε όλος ο πόλεμος έπεμψε τόσους" ⁽²⁴⁾.

Ακόμη άλλες παραδοσιακές θεραπευτικές γνωστές από την αρχαιότητα ήταν οι βεντούζες, οι βδέλλες, τα έμπλαστρα, τα τσιρότα, τα καταπλάσματα, τα εκδόρια.

Τα Επτάνησα όμως είχαν το προβάδισμα στις επωδές. Επωδή ή επαοιδή είναι ο λόγος που άδεται, τραγουδιέται ή ψάλλετε. Οι επωδές σαν θεραπευτική μέθοδος είναι πανάρχαια και ασκείται από τους μάγους ή από εμπειρικούς θεραπευτές. Οι επωδές αποτελούν μια ανθρώπινη αποκάλυψη για την ψυχική αντιμετώπιση της νόσου. Είναι κάτι ενδιάμεσο μεταξύ μαγικής και χειρουργικής ιατρικής.

Σ' αυτές ανήκουν τα ξόρκια και οι γητειές. Συχνά οι επωδές δεν χρησιμοποιούνται μόνες του, αλλά σε συνδυασμό με τις φυσικές ιατρικές μεθόδους, όπως έκανε ο Ασκληπιός. Η ιστορία της μαγείας και η σύνδεσή της με τη θεραπευτική είναι πανάρχαιη. Άλλοτε είχαν σκοπό διαγνωστικό, άλλοτε προγνώστικό, άλλοτε αποτελούσαν μέσα προστασίας από κάθε κακό (αρρώστειες, πνεύματα). Στις επωδές έχουμε επίκληση θείων δυνάμεων, αναφορές στην ασθένεια που θέλουμε να θεραπεύσουμε η λόγια παρηγοριάς προς τον πάσχοντα.

Η ποιητική φύση των επτανησίων ίσως είναι η αιτία για τις αριστουργηματικές επωδές. Οι επτανήσιοι απέναντι στην άσχημη αρρώστια βάζουν τον ωραίο λόγο. Ισχύει γι' αυτούς η διαπίστωση του Welcker ⁽²⁵⁾, του πρωτοπόρου στην έρευνα των ιατρικών επωδών, σύμφωνα με τον οποίο "ο λόγος και η φωνή κρατώντας άπειρες και θαυματουργές δυνάμεις τοποθετούνται στο μεταίχμιο του φυσικού και του πνευματικού κόσμου και συμμετέχουν και στους δύο. Μια βαθιά διαίσθηση οδηγεί το λαό προς τα εκεί και αποδεικνύει τη θεραπευτική αποτελεσματικότητα της πίστης και της εμπιστοσύνης. Ουσιαστικά δεν υπάρχει πάθημα, που να μην έχει το αντίστοιχο ξόρκι του".

Στις περισσότερες επωδές επιδιώκεται μόνο η απο-

μάκρυνση της αρρώστιας, πράγμα που δείχνει την αντίληψη του λαού για την αρρώστια, ότι δηλαδή αυτή δεν καταστρέφεται και η ζωή διατηρείται. "δέξου γης τον πόνο της και δος της την υγεία της". Μέσω αυτών διατηρείται η παράδοση, αφού είναι γνωστές από τον Όμηρο και τους Βυζαντινούς.

Έτσι παρόλο που η Βενετία με την ίδρυση φαρμακείων στα Επτάνησα συνέβαλε στη συρρίκνωση των λαϊκών θεραπευτικών μέσων, δεν μπόρεσε να επέμβει στη βαθιά εμπιστοσύνη που έδειχνε ο λαός στα ξόρκια του.

Τις αρρώστιες τις περιέβαλλαν πολλές φορές με δεισιδαιμονίες. Η επιληψία ή ο σεληνιασμός περιβάλλεται από ιερό φόβο. Η βασκανία θεωρείται σοβαρή αιτία αρρώστιας. Σκελίδες σκόρδου και φυλακτά είναι τα μαγικά αντικείμενα κατά του Guys (28) που θα διώξουν το "κακό μάτι" ή αντί γι' αυτά οι γυναίκες φτύνουν στον κόρφο τους". Τα φυλακτά είχαν ακόμη ιαματική και προφυλακτική δύναμη. Η δυσειδαιμονική και μαγική πίστη μαζί με την επίσημη θρησκεία ήταν πολλές φορές μία διέξοδος που ανακούφιζε ψυχολογικά και έδινε ελπίδα μέσα από κάποιες ενέργειες που οδηγούσαν σε πιθανή απομάκρυνση του κακού.

Για να απομακρύνει τις βαριές αρρώστιες ο λαός κάνει λιτανείες ή τάματα στους Αγίους. Κάποιοι Άγιοι θεωρούνται ιατροί ενός ειδικού νοσήματος, όπως ο Άγιος Σπυριδών των αυτιών και των "σπυριών" των μικρών παιδιών, ο Άγιος Χαράλαμπος της λοιμικής ή σκορδούλας και των νόσων των ζώων, ο Άγιος Παντελεήμων είναι γιατρός των αρρώστων αλλά και των μικρών παιδιών. Γιατροί Άγιοι είναι ο Άγιος Τρύφωνας και οι Άγιοι Ανάργυροι "οι πρώτοι γιατροί του κόσμου", "γιατροί για όλες τις αρρώστιες που δεν αμείβονται". Η παρουσία της Παναγίας στη λαϊκή θεραπευτική είναι πολύ συχνή και η τελευταία ελπίδα του αρρώστου.

Ακόμη το διάβασμα του ιερέα πίστευαν ότι προσέφεραν μεγάλη βοήθεια στον άρρωστο.

Αντίθετά όμως με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό, που βρίσκονταν υπό Οθωμανική κατοχή, οι Επτάνησιοι, όπως φαίνεται από τις πηγές, κατέφευγαν περισσότερο στο γιατρό. Ιδιαίτερα η Κεφαλονιά, εκτός των πρακτικών γιατρών, έχει να εμφανίσει μια εντυπωσιακή συμβολή στο χώρο της επιστημονικής ιατρικής. Αρωγός όμως για όλους τους Επτανησίους την εποχή της Ενετοκρατίας, υπήρξε η αρχαία ελληνική και βυζαντινή ιατρική παράδοση, αυτή που ανάγκασε τον Ιωσήφ Βρυένιο τον ΙΕ' αιώνα να αναφωνήσει: "εν παντί αρρωστήματι το βοηθούν ημίν γοητεία"...

Βιβλιογραφία

1. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, "Μεταναστευτικές κινήσεις Ελληνικών πληθυσμών ως συνέπεια του πολέμου της Κρήτης", Ιστορία του ελληνικού έθνους, ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669), Τουρκοκρατία, Λατινοκρατία, τόμος Ι' (1974), σ. 351-354.
2. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, "Ελληνες λόγιοι στη Δύση και η συμβολή τους στη αναγέννηση των γραμμάτων", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. Ι' σ. 356.
3. Γ. ΖΩΡΑΣ, "Ελληνική γλώσσα, διδασκαλία, Ακαδη-

μίες, εκπαίδευση". Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. Ι' σ. 362-365.

4. ΕΛΕΝΗ ΓΛΥΚΑΤΖΗ - ΑΡΒΕΛΕΡ, ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΡΜΙΝ ΗΟΗΛΝΕΓ, ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Επιμελητής έκδοσης ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιατρικά Βυζαντινά χειρόγραφα*, Αθήνα 1995, σ.28.

5. Κ. Π. ΚΩΣΤΗΣ, *Στον καιρό της πανώλης, εικόνες από τις κοινωνίες της Ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο, 1995, σ. 255, 79, 360, 154, 332.

6. Μ. Α. ΓΚΟΛΙΑΣ, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός και η εποχή του*, Αθήνα 1972, σ. 370.

7. NELSON, *Textbook of Pediatrics*, eleventh, edit Toronto 1979, σ. 876-883.

8. ΣΤ. ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Κερκυραϊκά χρονικά, Στατιστικά - Ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις*, Κέρκυρα, 1977, σ. 34, 21, 22, 115.

9. Α. Χ. ΤΣΙΤΣΑΣ, *"Περιπλάνηση στα Τάφολόγια"*, Ανάτυπο από το δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας, αρ. 12 (1975), σ. 19-21.

10. Ι. Γ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας, (1815-1864)*, Διατριβή επι Υψηγείας, Αθήνα, 1984, σ. 16, 111, 17, 18, 211, 30, 31, 18.

11. ΑΛΙΚΗ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ, *"Η διακίνηση του εμπορίου στο λιμάνι της Κέρκυρας κατά το 17ο αιώνα"*, Κέρκυρα και μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα 16ος -19ος αιώνας, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα 22-25 Μαΐου 1996 (1998) σ. 81-82.

12. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ - ΛΑΛΑ, *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σ. 16-23.

13. ΕΜΜ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *"Η φαρμακευτική εις την Ζάκυνθον και την Επτάνησον επί Ενετοκρατίας και Αγγλικής προστασίας 1204-1796-1865"*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τομ. Γ' αρ. 2, Αθήνα (1964), σ. 7-8.

14. ΣΠ. Σ. Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, *Αναμνήσεις μιας περασμένης εποχής*, Κέρκυρα 1989, σ. 126-127.

15. ΑΓΛΑΪΑ ΜΠΙΜΠΗ - ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Πα-*

ραδοσιακή Ιατρική στην Πελοπόννησο, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1988, σ. 29, 30.

16. Γ. ΚΑΡΑΣ, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία, χειρόγραφα και έντυπα, οι επιστήμες της ζωής*, Αθήνα 1994, τομ. Γ' σ. 11-17.

17. ΝΙΚ. ΙΕΡΟΠΑΙΣ ΕΞ ΑΓΡΑΦΩΝ, *Πραγματεία περί Φυσιολογίας και Παθολογίας*, Λάρισα 1997, σ. 9-17.

18. ΝΙΚ. ΙΕΡΟΠΑΙΣ ΕΞ ΑΓΡΑΦΩΝ, *εκδόσεις μερικά εις αρχάριον ιατρόν*, Λάρισα, 1997, σ. 9-17.

19. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, Αθήνα 1984, τομ. Γ1, σ. 333.

20. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984, τομ. Γ2, σ. 333.

21. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *"Η Ιατρική εν Ελλάδι"* εφ, "Κλειώ", (Τεργέστη, ΚΒ' αρ. 11-46 έτος 4/16, 6, 1883) σ. 1,2.

22. ΜΑΡΚΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΖΑΛΛΩΝΗΣ, *Ιστορία της Τήνου*, Μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού μετά τινών παρατηρήσεων υπό του διδασκάλου Δημητρίου Μ. Μαυρομαρά, Γ' έκδοση, Αθήνα 1997, σ. 110-112.

23. Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, *"Ασκήση της Ιατρικής στη ΖΑΚΥΝΘΟ, από του ΙΣΤ' αιώνα ως την ένωση"*. Επετηρίς ιδρύματος Νεοελληνικών σπουδών, τομ. 2ος (1981-1982) σ. 135, 136, 140.

24. ΓΛΥΚΕΡΙΑ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ - ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *Σαβόγιας, Ρούσμελης*, Αθήνα 1971, σ. 5-36.

25. Ε. ΠΟΥΛΑΚΟΥ - ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ, Ι. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *"Ιατρικά στο Κρητο-Επτανησιακό θέατρο"*. Η κωμωδία των ψευτογιατρών, Ανακοίνωση στο 25ο Πανελλήνια Ιατρικό Συνέδριο, Αθήνα 1999.

26. Γ. Α. ΡΗΓΑΤΟΣ, *Η αρχαία Ιατρική στη Λαϊκή Παράδοση*, Αθήνα 1999, σ. 143-175, 155.

27. ΑΓΛ. ΜΠΙΜΠΗ - ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *"Συγκριτική έρευνα της παραδοσιακής θεραπευτικής στα Επτάνησα"*, Πρακτικό του Ε! Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου σ. 542.

28. Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984, τομ. Α, σ. 236.